

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Middeleeuwse miniaturen. Een onvoltooid handschrift nader bekeken

Chavannes-Mazel, C.A.

Publication date

2007

Document Version

Final published version

Published in

KM : vakinformatie voor beeldende kunstenaars en restauratoren

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Chavannes-Mazel, C. A. (2007). Middeleeuwse miniaturen. Een onvoltooid handschrift nader bekeken. *KM : vakinformatie voor beeldende kunstenaars en restauratoren*, 60, 16-18.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

KUNST

60.

Miniatuur

- Robert Baines **Filigraan**
- Floris Kaayk **Instrumentmaken**
- Bethany de Forest **Kralen**
- Joke Schole **Middeleeuwse miniaturen**
- Nanotechnologie**
- Pinhole**
- Portretmedaillons op ivoor**

MINI

- 12 **Apocalyptische sferen** Iris Dik
Geanimeerde elektronica van Floris Kaayk
- 16 **Middeleeuwse miniaturen** Claudine A. Chavannes-Mazel
Een onvoltooid handschrift nader bekeken
- 22 **Mini groot maken** Sanneke Stigter
Pinholefotografie van Bethany de Forest
- 26 **Portretminiaturen op ivoor** Ellen & Jill Keppens
- 30 **Hedendaags filigrain** Liesbeth den Besten
Robert Baines en het 'f-woord'
- 36 **Instrumentmaken vergt precisietechniek** Willem Vermaase
De Leidse Instrumentmakersschool (LIS)
- 38 **Focus in veelvoud** Frank van der Ploeg
Kleine werelden van Joke Schole
- 41 **Pracht en Kraal** Anton Staartjes

MICRO

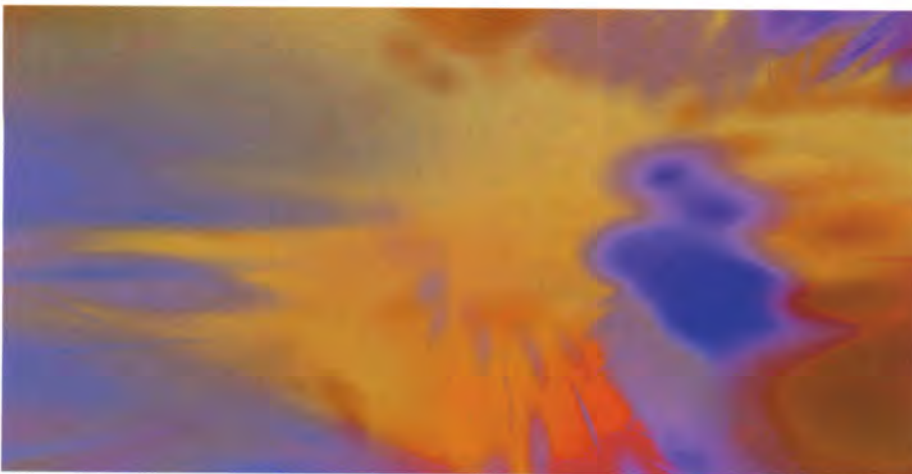
- 8 **De miniatuur leeft!** Jenny Boulboulé
Kunst als interventie op microschaal
- 34 **Poliijsten** Frank van der Ploeg

NANO

- 4 **Nanotechnologie** Fleur van Broekhuizen & Pieter van Broekhuizen
Materialen op steeds kleinere schaal
- 20 **Transparant titaanwit** Ab van Overdam
- 44 **Nanodeeltjes met nanorisico's?** Pieter van Broekhuizen

- 46 **Kort & Actueel** Redactie kM

- 47 **Colofon**

Aan het eind van het achttienjarige van 15 januari j.l. wordt de kijker verzocht nog even te blijven kijken naar een bijzonder nanokunstwerk. Na het weerbericht toont het journaal dan een door Koreaanse wetenschappers vervaardigde replica van de denker van Rodin. Vol bewondering vertelt de commentator dat zelfs de tenen goed te zien zijn. Met de op de foto getoonde schaalverdeling is dan af te leiden dat een teen ongeveer de afmeting van 500 nanometer moet hebben. Het kunstwerkje is met een laserstraal uit kunststof gemodelleerd. Zoiets is zelfs met een goede microscoop niet te zien. De techniek is voor kunstenaars dan ook weinig zinvol om toe te passen. Maar nanotechnologie staat in de belangstelling. Diverse, ook voor kunstenaars, interessante producten worden met zeer kleine deeltjes gemaakt. Op zich is dit niet nieuw. Dat wordt in de inleiding van Fleur en Pieter van Broekhuizen toegelicht. Laatst stond in een van de kranten een verhaal over 17de-eeuwse Japanse zwaarden, die hun specifieke kwaliteiten te danken hebben aan nanokoolstofbuisjes. De vakbekwame Japanse smeden zullen ongetwijfeld niets van nanotechniek hebben geweten. Voor ons is onduidelijk hoe zij tot dit resultaat zijn gekomen. Maar voor wetenschappers is dit zeer intrigerend.

We hebben een periode gehad dat kunstenaars steeds grotere werken gingen maken. Voor de gewone kunstverzamelaar zijn ze meestal niet geschikt om in huis op te stellen. De balans schijnt nu door te slaan naar dusdanig kleine formaten die ook niet praktisch zijn. Maar het heeft ook een voordeel. Een klein formaat dwingt de kunstenaar meer aandacht te besteden aan de vormgeving en de kwaliteit van het materiaal. En dat is natuurlijk waar kM voor staat.

Pieter Keune

Rectificatie

In kM 59 is op p.24 een drietal foto's afgedrukt om een indruk te geven van de vertoning op zaal van het werk *Skrjabins Visioen* van Peter Struycken in het Centrum Kunstlicht in de Kunst tijdens de expositie *Good Vibrations*. Deze afbeeldingen geven echter niet de intentie weer van Peter Struycken, waarvoor onze excuses. Hiernaast ziet u een afbeelding die wel strookt met zijn intentie.

1 Peter Struycken *Skrjabins Visioen* (1997).
Afb.: kunstenaar.

Foto omslag: Anoniem, *Kirschkern mit 185 geschnitzten Köpfen* (vóór 1589). Grünes Gewölbe, Staatliche Kunstsammlungen Dresden.
Foto: Jürgen Karpinski. Zie artikel p.4.

Middeleeuwse miniaturen

Een onvoltooid handschrift nader bekeken

Of het nu auto's, gitaren of steden betreft: vrijwel alles kan tot miniatuurformaat worden teruggebracht dat tot de verbeelding spreekt. In feite betekent het Latijn 'miniare' niets anders dan 'rood verven', en 'miniatus' is 'rood geverfd'. In de tijd dat boeken met de hand werden vermenigvuldigd, dus voor de uitvinding van de boekdrukkunst rond 1450, noemde men de illustratie in een handgeschreven boek een *illuminatio*, of in een makkelijke combinatie van Italiaans-Latijn 'miniatura'. Zeker is dat het woord miniatuur uit de middeleeuwse handschriftenwereld voortkomt: het is een handgeschilderd plaatje dat een handgeschreven tekst illustreert. Vanwege de drager – de pagina of recto-zijde van een folium van een boek – blijft het formaat beperkt en daarom is er in de loop van de tijd een relatie met 'klein' – 'minime' – gegroeid, en zo is miniatuur synoniem voor klein geworden.

Claudine A. Chavannes-Mazel

Ergens in de eerste eeuw van onze jaartelling is men in het Romeinse Westen begonnen met het schrijven op gladgeschuurde en geprepareerde dierenhuiden, perkament, dat zo sterk bleek, dat het tot katernen van een boek te vouwen en te naaien was. Daarvoor werd papyrus gebruikt, dat van de gedroogde Egyptische papyrusplant was gemaakt en in het vochtige West-Europa daarom geen lang leven beschoren kon zijn. Voor katernen was papyrus te kwetsbaar, dus las men bij voorkeur in rollen. Illustraties werden toegevoegd als ze nodig waren: als duidelijk gemaakt moest worden hoe een geneeskrachtig kruid eruit zag, of een sterrenbeeld, of een huid-aandoening. Kortom, wanneer een illustratie vitaal was als visuele uitleg van een tekst. In opgerolde vorm verdroegen illustraties geen dikke lagen verf. De bewaard gebleven illustraties op westerse rollen zijn om die reden dun geschilderd of als pentekeningen tussen de tekst verspreid. Perkament bleek een geschenk uit de hemel; alleen al dankzij de duurzaamheid ervan heeft een deel van de klassieke literatuur alle eeuwen

kunnen overleven. Bovendien kunnen wij de letters nog steeds lezen, in tegenstelling tot het Grieks of het Cyrillisch schrift. Alle westerse talen (en sinds 1922 ook het Turks) zijn dankzij die duurzaamheid, gekoppeld aan de schrijffijver van christelijke monniken, in een alfabet geschreven dat oorspronkelijk alleen voor het Latijn bedoeld was. Dat is een voorsprong die geen enkel ander schrift ooit nog zal inhalen. Maar dat is niet het enige. Zoals het boek in de 1ste eeuw een bepaalde lay-out kreeg, compleet met marges, kopteksten, headlines, kolommen en wat dies meer zij, zo is het nog. Er is bijzonder weinig veranderd. Vanzelfsprekend is het systeem in de loop van de tijd verfijnd: woordscheiding en initialen krijgen een functie in de tijd van Karel de Grote en het duurt lang voordat lokale schriftsoorten als het Angelsaksisch en Visigotisch definitief opgaan in een algemeen gangbare minuskel, maar de structuur van een tekstblok met vier marges, waarbinnen zich de illustratie afspeelt, is tweeduizend jaar dezelfde gebleven.

Men wil een boek in handen houden, bijgevolg is

het handzaam, men wil bladen kunnen omslaan, dus zijn de onder- en buitenmarges groter dan de boven- en binnenmarges. Een nieuw hoofdstuk moet gemakkelijk terug te vinden zijn, daarom begint het op een nieuwe bladzijde en krijgt het een grote beginletter. En miniaturen krijgen, net als in een modern boek een eigen signaal-functie: hier moet men dubbel opletten, of ook wel: deze eigenaar is rijk, want hier is veel geld uitgegeven.

Het schrift is met een pen of ganzenveer geschreven met inkt op waterbasis. Middeleeuwse inkt is eenvoudig te maken uit goedkope grondstoffen, een combinatie van gestampte galappeltjes dan wel koolstof, gemengd met water en Arabische gom. Rode inkt werd gebruikt voor rubrieken (ruber = rood) en, afgewisseld met blauw, voor paragraaftekens en initialen. De variëteit in kleuren voor miniaturen was in feite ongelimiteerd. Planten en mineralen leverden de pigmenten. Perkament leent zich goed voor eitempera en omdat vet perkament doorschijnend maakt, bleef eitempera ook na de ontdekking van olieverf de gangbare verfsoort voor miniaturen. Met de opkomst van papier werd dat niet anders.¹

Het maken van miniaturen

Miniaturen in handschriften kunnen ons heel veel meer vertellen over de manier van werken dan middeleeuwse schilderijen op paneel of linnen om twee uiteenlopende redenen: ten eerste zijn er uit de vroege Middeleeuwen, tot ca. 1300, bijzonder weinig schilderijen overgeleverd, terwijl alleen al in de 9de eeuw er 6.000 handgeschreven boeken over zijn. Ten tweede zijn handschriften soms niet af, en dat geeft ons een apart kijkje in de 'cookery of art', of de manier waarop een handschrift van illustraties werd voorzien.

Vooraf moet duidelijk zijn, dat de middeleeuwse schilder ook een gewoon mens was en geen machine die alles op dezelfde manier fabriceerde en afhandelde. Net als in een onvoltooid manuscript geconstateerd kan worden, dat bijvoorbeeld eerst de tekst, dan de initiaal, dan de randdecoratie met het bladgoud en ten slotte

1 Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, P. Vindob. G 1305+30507, *Het gevleugelde paard Pegasos* (vierde eeuw na Christus), papyrus. Alle afb.: via auteur.

2 Londen British Library Add.MS 20698, Christine de Pizan, *Die Lof der Vrouwen*, folio 78 recto. De ruimte voor de miniatuur is niet ingevuld.

3 Idem, folio 109 recto. De eerste kleurlaag is geschilderd.

4 Idem, folio 101 recto. Een aantal kleurvelden zijn verder ingevuld.

2

3

de miniatuur gemaakt zijn, vinden we een ander handschrift, waarvan de rand al klaar is en het tekstgedeelte nog ingevuld moet worden. In het algemeen, denken we, waren er verschillende mensen met verschillende capaciteiten nodig om een geïllustreerd handschrift te maken: een kopiist, die de tekst schreef en eventueel de headings en tussenkopjes in rood toevoegde, iemand die de randdecoratie maakte en een miniaturist die de illustraties schilderde. Maar er waren ook auteurs die in de rol van de kopiist doken en hun eigen tekst vermenigvuldigden, kopiïsten die zelf ook miniaturen konden schilderen, enzovoort.

Dames, een kuisse Stad der Vrouwen. De kopiïst begon met een ruimte van veertien regels open te laten voor de miniatuur.³ De rode rubriek (de korte uitleg van de inhoud van het navolgende hoofdstuk) op deze pagina is al geschreven, en de foliëring en de randdecoratie zijn ook klaar, maar de miniatuur moest nog komen. Een aantal folia verder is een eerste schets van een miniatuur gemaakt in inkt en een aantal velden is snel direct op het blanke perkament met een penseel ingekleurd: blauw voor de lucht, bruin voor de grond. Het perkament

hoeft blijkbaar niet extra te worden geprepareerd en een ondergrond voor de verf is niet nodig. Er waren twee staande personen in de ruimte gepland en we zien hun hoofdjes boven het donkere veld uitsteken; één zou een puntige hoge hoed ('hennin') opkrijgen. Wie er met zijn neus boven op staat, ziet de schetsen van hun kleding onder de verf doorschijnen, maar verder is men niet gekomen. Een paar bladen verder hebben twee vrouwen achter een groot weefgetouw plaatsgenomen. Nu zijn de kleurgradaties aangebracht: we zien

Werkvolgorde

Een gangbare en praktisch aan te raden werkwijze was er echter wel. Aan de hand van een 15de-eeuws handschrift dat zich nu in Londen bevindt, is die goed te volgen. Het betreft een onvoltooid handschrift van een Nederlandse vertaling van een bekende Franse tekst van Christine de Pizan (ca.1365-1440), *Cité des Dames*.² Verschillende kopiïsten hebben de tekst afgeschreven en daarbij volgens bijgeleverde instructies ruimte gelaten voor de illustraties. Er waren 133 miniaturen voorzien op 333 folia en dat is heel veel. Het betekent dat door het hele boek heen één op de zes pagina's een illustratie zou krijgen. Van deze luxueuze rij zijn er echter maar 21 helemaal af en 25 in verschillende stadia van voltooiing. Daarnaast zijn er tientallen plekken leeg gelaten, waar een miniatuur had moeten komen. Vaak staan er nog in de marge aanwijzingen voor de miniaturist, wat hij had moeten illustreren. Kortom, voor iemand die wil zien hoe het illustreren van een 15de-eeuws boek in zijn werk gaat, is dit handschrift eerder een soort tuin der lusten dan een *Cité des*

4

5

een kamer met ramen aan twee kanten, waarbij muren, vloer en plafond in tinten bruin verschillen. Er is een gedetailleerde tegelvloer en een donker omliggende opening naar buiten, waar de blauwe lucht zichtbaar is. De rest is nog niet ingevuld: de hoofden van de vrouwen, hun armen en het weefgetouw laten het perkament nog onbeschilderd zien.

In een derde fase zijn alle finesses aangebracht. Het perkament is volledig bedekt met verf. De vrouwen hebben nu gezichten gekregen. Het landschap is ingevuld, de tegelvloer heeft mooie 'highlights', de plooiën van de vrouwengewaden vallen soepel neer, schaduwen zijn subtiel aangebracht, gazen sluiers bedekken nauwelijks zichtbaar de schouders van de twee vrouwen en goudbrokaat is met vloeibare goudverf opgeleucht. De miniatuur is klaar.

Natuurlijk kan het ook anders. De Nederlandse tekst van Christine de Pizan als hierboven beschreven was een uniek stuk. De inhoud was tegelijkertijd nieuw en er waren voor dit handschrift veel illustraties besteld. Daarom moest een nieuw repertoire aan onderwerpen worden bedacht. De miniaturisten moesten de aanwijzingen in de marges (en wellicht de tekst zelf) kunnen begrijpen om de miniatuur op de inhoud van de tekst te kunnen laten aansluiten. Dat vergt organisatie, denkwerk en creativiteit, dus tijd, maar ook tijd om het proces van illustreren anders te doen en niet steeds hetzelfde.

Van getijdenboeken zijn er daarentegen in de 15de eeuw duizenden gemaakt en de illustratie ervan was seriewerk. Het hing van vraag een aanbod af hoe seriematig een boek geproduceerd werd en hoeveel mensen er onder tijdsdruk aan het werk moesten worden gezet. Modellenboeken lagen in het atelier klaar en zo kon een onderwerp als de *Geboorte van Christus of de Drie Koningen* eindeloos in eenzelfde patroon worden herhaald. Toch geldt ook hier dat een geroutineerd atelier opeens

voor verrassingen kon zorgen. Mensen waren in de Middeleeuwen ook gewoon mensen.

Middeleeuwse recepten voor het maken van verf

Nederlandse recepten over kleur zijn er vanaf de 14de eeuw. Ze zijn vooral bedoeld voor miniaturisten en voor hen die leer, hout en stoffen willen verven. In de Koninklijke Bibliotheek in Brussel ligt de oudste Nederlandse bundel teksten met allerhande wetenswaardigheden.⁴ Het Hollandse dialect verradaat een herkomst uit de omgeving Dordrecht. Tussen de veelal volkse medische recepten voor de barbiers, koppenzetters en aderlaters is een enkel Middelnederlands recept omtrent het maken van 'gulden letteren' opgenomen.

Uit de 15de eeuw dateert een zestiental handschriften met Nederlandse recepten, waaronder het fragment met de mooie aanhef: 'Et es te weten so wie die sou willen maken groen was so sal men daer in doen spaensche groene ende harst.'⁵

De meeste informatie vinden we in een vroeg-16de-eeuws handschrift, dat in de streek tussen Apeldoorn en Arnhem moet zijn overgeschreven.⁶ Naast aanwijzingen om verf te wrijven ('Als ghy olij werue vriuen wylt, soe vriuet dy werue eerst myt water, soe streckse bet ende ys oock beter the vriuen'; als gij olievert wilt wrijven, wrijf het dan eerst met water, dan strekt het goed en het wrijft ook beter),⁷ zijn er recepten om 'lasur tmaken', 'rosen van parys werue', 'grone werue schoen', en goud – en zilververf. Waren in de vroege Middeleeuwen Aristoteles en Plato de leidraad, in dit recept gebruikt men paardenmest en zonne-energie:

'Lasur tmaken, dat lichtelic thoe gaet' – 'Om op gemakkelijke wijze lazuur te maken'

Neem ongebluste kalk en eierschalen of marmarsteen of gewone steenkalk, maar het eerste is beter. Neem 1 deel kalk, en neem 2 deel Spaans groen, en 4 deel ammoniakzout; wrijf dit samen fijn, en giet daar goede sterke wijnazijn, die gedestilleerd is, op. En dan zal het direct stremmen in een

blauwe verf. Zet dit drie dagen in paardenmest, en zet het dan in de zon en laat het drogen.⁸

'Thoe maken rosen van Parys werue' – 'Om te maken Parijs rood'

Neem een pint water en 2 lood goed fijngewreven bresil, en kook dat een uur lang samen met een half lood aluin. Neem dan zwarte mosselschelpen, die 2 of 3 jaar in de grond gelegen hebben, en geheel wit geworden zijn. Deze moet u goed fijnwrijven en de verf door een doek op het poeder van de mosselschelpen gieten, en het dan in de zon laten drogen. En als het droog is, maak het dan nog eens nat, en laat het weer drogen. En als het dan nog niet rood genoeg is, maak het dan nog eens nat met het bresil, dan zal het mooi rood worden.⁹

1 Alexander, J.J.G., *Medieval Illuminators and their Methods of Work*, New Haven/Londen 1992; Hamel, C. de, *Medieval Craftsmen. Scribes and Illuminators*, Londen 1992, pp.27-44; Hamel, C. de *The British Library Guide to Manuscript Illumination. History and Techniques*, Londen 2001.

2 Londen British Library Add.MS 20698, Christine de Pizan, *Die Lof der Vrouwen*, geschreven in 1475 voor 'Jan de Baenst Riddere Heere van Sint Joris'. Zie over Christine de Pizan: Stuip, R.E.V. (red.) *Christine de Pizan, een bijzondere vrouw*, Hilversum 2004.

3 De afbeeldingen zijn ontleend aan Hamel, C. de, *The British Library Guide to Manuscript Illumination. History and Techniques*, Londen 2001, p.8. Zelf heb ik het handschrift bestudeerd in 1999.

4 Brussel Kon. Bibl. MS 4260-63, uitgegeven door Braekman, W.L., *Medische en technische Middelnederlandse recepten. Een tweede bijdrage tot de Geschiedenis van de Vakliteratuur in de Nederlanden*, Gent 1975, pp.20-27, 121-164.

5 Brussel Kon. Bibl. MS 5636, f 256; Jansen-Sieben, R., *Repertorium van de Middelnederlandse artes-literatuur*, Utrecht 1989, p.254.

6 Londen British Library Sloane 345. Dantzig, M.M. van, 'Een vijftiende eeuwsch receptenboek', in: *Oud Holland* 53(1936), pp.207-218; Braekman 1975 (zie noot 4), pp.27-38, 165-307.

7 Braekman 1975 (zie noot 4), p.172, nr.527. Zie ook Braekman, W.L., *Middelnederlandse verfrecepten voor miniaturen en "alderhande substancien"*, in reeks: *Scripta. Medieval and Renaissance Texts and Studies* 18, Brussel 1986, waarin recepten zijn opgenomen van het handschrift Londen Wellcome Historical Library 517 uit de late 15de eeuw; dan *Tbouck van wondre*, gedrukt in 1513 in Brussel en onder meer bewaard in Brussel VH 9835 A L.P., vervolgens een verzameling recepten uit de vroege 16de eeuw, geschreven in Brabants dialect, nu het handschrift 1317 in bibliotheek van de Rijksuniversiteit Gent, en ten slotte handschrift 2141, eveneens daterend uit de 16de eeuw uit dezelfde bibliotheek.

8 Spaans groen en groenspaan worden met verdigris en verditer door elkaar gebruikt. Het is een mengsel van onder meer koperacetaat en koperhydroxide. Van Dantzig 1936 (zie noot 6), p.207.

9 Van Dantzig 1936 (zie noot 6), p.208. Bresil is hetzelfde als brazielhout, dat een rode lakverf geeft. Het hout had al deze naam, voordat Brazilië ontdekt werd.

Claudine A. Chavannes-Mazel is hoogleraar Kunstgeschiedenis van de Middeleeuwen aan de Universiteit van Amsterdam.